

A nagy háború propagandája és a magyar sajtó

KLESTENITZ TIBOR*

Egy angol közmondás szerint az első áldozat a háborúban mindig az igazság.¹ Az első világháború egyik fontos újdonsága, a fegyverek nélküli hadviselés tömeges alkalmazása sokak számára látványosan alátámasztotta ezt a vélekedést. A minden korábbinál totálisabb jellegű világháborúban egész nemzetek álltak szemben egymással, ami a teljes népesség együttműködését megkívánta, katonailag és pszichológiailag egyaránt.² A háborús propaganda fő céljait az ellenség iránti gyűlölet felkeltése, a szövetséges országok rokonszenvének megőrzése, a semlegesek barátságának elnyerése, valamint az ellenség demoralizálása jelentette.³

A hadviselő hatalmak közül Nagy-Britannia tudta a leghatékonyabban alkalmazni a lélektani eszközöket – ezt sok kortárs is így gondolta, és a történetírás is hagyományosan a brit propaganda szerepének jelentőségét emelte ki.⁴ Németországban 1918 után ezért aztán széles körökben terjedt el az a vélekedés, miszerint az antant elsősorban a propaganda terén kerekedett a központi hatalmak fölébe. Ez pedig később nagy szerepet játszott a „tördőféselmélet” megjelenésében és igazolásában, Németországban és Magyarországon egyaránt. Eszerint az ellenség győzelme elsősorban annak lett volna az eredménye, hogy a demoralizált hátsország népe „cserbenhagyta” a fronton hősiessé küzdő hadsereget.⁵ Schwarzer Jenő ezredes 1920-ban például úgy vélekedett, hogy a magyarok nem ismerték fel idejében a propaganda jelentőségét, hiszen nem értenek a képmutatáshoz, és a nemzeti jellem, „amely hirtelen fellobbanni, de éppoly gyorsan

* Tudományos munkatárs, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. E-mail: klestenitz.tibor@btk.mta.hu

¹ Hans THIMME: *Weltkrieg ohne Waffen. Die Propaganda der Westmächte gegen Deutschland, ihre Wirkung und ihre Abwehr*. Stuttgart – Berlin, J. G. Cotta'sche Buchhandlung, 1932. 148.

² Garth JOWETT – Victoria O'DONNELL: *Propaganda and persuasion*. London – New Delhi, Sage, 1992. 209.

³ Harold Dwight LASSWELL: *Propaganda Technique in the World War*. London – New York, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. Ltd. – Alfred A. Knopf, 1927. 195.

⁴ Mark CORNWALL: *The undermining of Austria–Hungary. The battle for Hearts and Minds*. London, Macmillan Press, 2010. 6. A magyar kortársak véleményére jó példa GESZTESI Gyula: *A magyarság a világsajtóban. Magyar sajtópolitika*. Budapest, 1918. 13.

⁵ SIPOS Balázs: Az első világháború médiahatásai. *Médiakutató*, 2010/1. 103–108. KLESTENITZ Tibor: A tördőfés és az újságírók. Sajtóellenesség a keresztény-nemzeti kurzus éveiben, 1919–1922. *Médiakutató*, 2010/2. 85–99.

san kiengesztelődni tudván, irtózott minden ilyenmű szívós kitartást kívánó, de amellett mégsem gavalléros munkától”.⁶

A tanulmányban arra szeretnék kísérletet tenni, hogy bemutassam, a magyar sajtó hogyan értékelte saját szerepét a társadalom háborús erőfeszítéseiben, mennyire tudatosodott a publicisták számára a propaganda jelentősége, és mennyire látták át annak működési jellegzetességeit. Vizsgálatom forrásbázisát elsősorban négy jelentős fővárosi politikai napilap – a *Budapesti Hírlap*, a *Népszava*, a *Pesti Hírlap* és a *Pesti Napló* –, valamint számos közéleti és tudományos folyóirat alkotja.

1. A propaganda mint az antanthatalmak gyengeségének jele

Az 1914–1918 közötti sajtóanyagban számos olyan megállapításra bukkanhatunk, amelyek alá támasztani látszanak Schwarzer ezredes idézett véleményét. „A magyar jelző a propaganda szó előtt szinte bántja az olvasó szemét, oly szokatlan. [...] Csak az antant publicistáinak legsötétebb pillanataiban ködlik föl egy tevékeny külföldi magyar propaganda terve a maga félelmetes szervezetével” – írta például a *Budapesti Hírlap* szerzője.⁷ A propaganda kifejezés, főleg az első háborús években, általában ritkán fordult elő, akkor is többnyire csak az ellenséges hatalmakkal összefüggésben. A publicisták – nyilvánvaló propagandisztikus szándékkal – azt hangsúlyozták, hogy a magyar állampolgárok nem téveszthetők meg, még az idegen szólalomoknak legjobban kitétt nemzetiségek sem. A fő veszélyforrást az oroszok által terjesztett pánszláv jel-szavakban látták, ugyanakkor azzal nyugtatták az olvasókat, hogy a hosszú idő óta tartó befolyásolási kísérlet kudarcát bizonyítja „felvidéki rutén népünknek az oroszok kárpáti betörései óta tanúsított hazafias magatartása”.⁸ De pozitív példaként jelentek meg az amerikai magyar sajtótermékek is, amelyek a budapesti értelmezés szerint hősiességet folytattak a helyi közvéleményt félrevezető angol nyelvű lapokkal. Ezt különösen szükségesnek látták, hiszen véleményük szerint „az amerikai publikum szellemi csecsemőkből áll, nem gondolkozik és még a valószínűség látszatával sem törődik”.⁹

A magyar közönséget viszont igyekeztek úgy beállítani, mint amelyen egyáltalán nem fogott a háborús propaganda. Ranschburg Viktor, az Athenaeum igazgatója például a könyvkiadás viszonyait elemző interjúban arról beszélt, a háború kezdetén arra számítottak, hogy az ellenséges nemzetekkel irodalmi téren is évtizedekre megszakad az érintkezés. Valójában azonban szerinte ennek az ellenkezője történt: „A magyarság, mint minden más téren, a könyvek dolgában is a legtökéletesebb elfogulatlanságot tanúsítja s ma épp oly mértékben vásárolja az ellenséges nemzetek irodalmának a termékeit, mint béke idején.”¹⁰ A magyar szellem emelke-

⁶ SCHWARZER Jenő: Az ellenséges propaganda és annak következményei Magyarországon. *Magyar Katonai Közlöny*, 8. évf. 1920. 146.

⁷ G. Gy.: Magyar propaganda. *Budapesti Hírlap*, 1917. február 19. 1.

⁸ Hazafias rutének kitüntetése. *Budapesti Hírlap*, 1915. március 13. 9.

⁹ Bátor magyar újságok Amerikában. *Budapesti Hírlap*, 1915. július 27. 9.

¹⁰ FRÁTER Aladár: Az irodalom műhelyeiben. *Budapesti Hírlap*, 1916. január 9. 9.

dettségét jelezhetette az a közlés is, miszerint a semleges országokban a háború alatt erős kereslet jelent meg a magyar színdarabok iránt, mert irodalmunk „kevésbé volt telítve a háború alatt is az egyoldalú, elfogult, ellenségeskedő gondolatvilággal”, mint a francia és angol irodalom, amelyek termékei túlzottan háborús propaganda jellegűek voltak, így szinte már a magyar darabok dominálták a semleges színpadokat.¹¹

A tömegbefolyásolást gyakran állították be úgy, mint a harctereken rosszul teljesítő nyugati hatalmak által alkalmazott „szépségtapaszt”, becstelen, kétes értékű manővert, amire a központi hatalmak nem szorúlnak rá. „Nem kicsinyeljük az angol hadsereget. Ezt csak annak kell tenni, aki fél, mert ez magát bátoríthatja az ellenfél erejének lekicsinylésével. Német szövetségeseinknek és nekünk erre az ámitásra nincs szükségünk” – írta például a *Budapesti Hírlap* 1914 augusztusában.¹² Ez a felfogás jól harmonizált a hivatalos katonai vezetés nézeteivel, ami kiolvasható többek között a sajtóhadiszállás 1916-ban kiadott jelentéséből:

„Sem nálunk, sem szövetségeseinknél nincs megengedve az ellenség ócsárolása és [...] ez sem katonáinknál, sem a békés polgárság körében nem talál tetszésre. Ez nem felel meg katonáink lovagias gondolkodásmódjának. Ezzel szemben az antant sajtójában kezdettől fogva az ellenfelek legdurvább sértegetése és rágalmozása képezi a cikkek és az egész háborús irodalom alaphangját.”¹³

Erre az értelmezésre kiváló példa a *Pesti Hírlap* beszámolója is, amely szerint a britek megjelentettek egy orosz nyelvű könyvet, hogy az orosz értelmiség véleményét kedvezőbbre hangolják önmaguk iránt. A lap kommentárja a próbálkozást „otromba fogás”-nak minősítette, megállapítva: „Úgy látszik, Anglia tekintélye Oroszországban igen erősen megrendült, ha Anglia ilyen propaganda-eszközökhöz kénytelen nyúlni.”¹⁴ A propagandát ráadásul igen veszélyes fegyvernek láttatták, amely könnyen ér el a kívánttal ellentétes hatást. A *Pesti Hírlap* 1915-ben úgy vélte, hogy a Spanyolországban folytatott francia sajtóhadjárat fiascoval ért véget, mivel felerősítette a sovinizmust; a spanyol sajtó arról cikkezett, hogy a franciák egyedül saját önző céljaikat követik, és „ügyetlen befolyásolási propagandájuk” képtelen volt szimpátiát kelteni az irányukban.¹⁵

A propagandára esetenként a reklám szinonimájaként tekintettek, ami a jelenséget érdekessé, de egyben abszurdá, sőt, esetenként egyenesen nevetségessé tette. A *Tolnai Világlapja* például 1918-ban közölt egy fényképet, a „háborús propaganda egyik reklámját”, amelynek felvezetése szerint

„Az amerikaiak lázasan készülődnek a háborúra s szokásuk szerint a reklámnak minden módját felhasználják már ebben is. [...] A New York-i Union Squaren, e nagy tér közepén egy reklám-hadihajót építettek, mely körül járnak nagy automobilokon a tengerészeti sorozóbizottságok, csábítva

¹¹ SZALAI Emil: Magyarország csatlakozása a berni egyezményhez. *Jogtudományi Közöny*, 1917. szeptember 16. 330.

¹² A perfid Albion a háborúban. *Budapesti Hírlap*, 1914. augusztus 27. 7.

¹³ Rőpirat-harc. *Népszava*, 1916. július 12. 4.

¹⁴ Mit tett Anglia? *Pesti Hírlap*, 1916. december 4. 4.

¹⁵ Francia propaganda-bizottság a semleges államokban. *Pesti Hírlap*, 1915. március 23. 7.

az ifjúságot a haditengerészetbe való belépésre. Az egyik automobilon ki van írva angolul: »Tengerészeti sorozó állomás«.»¹⁶

Kérdés ugyanakkor, hogy a nyugati hatalmak propagandájának lebecsülése mennyire tükrözött reális helyzetértékelést, vagy mennyire követett (osztrák–)magyar propagandacélokat. Ha ugyanis azt hangoztatták, hogy az antant (elsősorban Nagy-Britannia) nagy hangsúlyt fektet a propagandára, az egyben arra is lehetőséget nyújtott, hogy az adott országok népének háborús elszántságát megkérdőjelezzék. A *Pesti Napló* például 1916 végén örömmel számolt be arról, hogy a britek – az állandó propaganda ellenére – nem lelkesednek a háborúért,¹⁷ 1917 októberében pedig beszámolt arról, hogy a brit miniszterelnök szónoki körútra indul, és példáját számos államférfi is követi, amiből a következő következtetést vonta le: „Az entente közvéleménye, úgy látszik, csak kevésse lelkesedik a háború folytatásáért.”¹⁸ A *Pesti Hírlap* 1915-ben méltatta Lloyd George-ot (aki ekkor még csak kormánytag volt), mivel szónoki tehetségét a világháborús propaganda szolgálatába állította, ám azonnal megjegyezte: erre a tevékenységre valóban csak azért volt szükség, mert a britek készületlenül vágtak a háborúba, ezért arra kell ösztönözni őket, hogy behozzák az eddig „tunyáságukkal” elvesztegetett időt: „Azt kell hinni, az angolok addig bizakodtak a szigethazájukat körülölelő víz hozzáférhetetlen védelmében, hogy immár lelkök is nagyon vizenyössé vált és bármi tüzes szónoki rakéták sustorogva elalszanak benne.”¹⁹ Az antantállamok által folytatott belső propagandát a magyar sajtó tehát gyakran a háborúval szembeni társadalmi ellenérzés bizonyítékaként értelmezte, ami azt a célt is szolgálhatta, hogy fenntartsák a magyar hátország háborús elszántságát.

2. A háborús propaganda és a tömegsajtó kritikájának összekapcsolódása: Lord Northcliffe, a rossz szellem

A magyar sajtóban – összhangban a német propaganda felfogásával – gyakran megjelent az az állítás, miszerint a háború kitöréséért elsősorban a briteket terheli felelősség. A *Budapesti Hírlap* 1917-es megfogalmazása szerint:

„Anglia csinálta a háborút. Nem az angol nép, hanem néhány angol államférfi, akiket pokoli munkájukban nagyhatalmú és nagyhatású újságírók támogattak. Ezt a vádat oly gyakran hallottuk harmadfél esztendő alatt, hogy a sokszoros megismétléstől élet már-már elkopottnak érezzük. De lapozgassunk a múlt évtized angol újságjaiban, folyóiraiban, publicisztikai könyveiben, és legott új éle támad, új erőssége kél ennek a megsemmisítő vádnak.”²⁰

¹⁶ Az amerikai háborús propaganda. *Tolnai Világlapja*, 1918. április 27. 2.

¹⁷ A háborús és békepartok küzdelme Angliában. *Pesti Napló*, 1916. december 6. 8.

¹⁸ *Pesti Napló*, 1917. október 25. 7.

¹⁹ A végzetes hiány. *Pesti Hírlap*, 1915. szeptember 16. 1.

²⁰ Northcliffe lord műhelyéből. *Budapesti Hírlap*, 1917. január 14. 5.

A fő felelőst igen gyakran a legismertebb brit sajtóvállalkozóban, Lord Northcliffe-ben látták. Egy angol származású budapesti értelmiségi szerint például 1914 nyarán a hivatalos Nagy-Britannia képviselői még a legnagyobb rokonszenvvel beszéltek a Monarchiáról, különösen Magyarországról, a Northcliffe-sajtóban azonban már nagyban dolgozott a szlavomániából származó elfogultság, ami hozzájárult a közhangulat átfordításához.²¹ Az 1865 és 1922 között élt, ír származású brit újságíró és vállalkozó Alfred Charles William Harmsworth néven született, 1904-ben szerzett nemesi címet. A brit sajtópiacon aratott sikereit az amerikai típusú tömegsajtó meghonosításának köszönhetette, az olcsó, szenzációkban utazó tömeglapok, köztük a *Morning Post* és a *Daily Mail* térhódítása pedig egész sajtóbirodalom kiépítését tette lehetővé a számára, és később még a *Times*t is megvásárolhatta.

Lord Northcliffe sajtója valóban igen erőteljesen részt vett a brit háborús propagandában.²² Ez a tény, valamint a lord pályafutása valósággal tálcán kínálta a lehetőséget arra, hogy a propaganda szerepét összekapcsolják a szenzációsjajtó térhódításához kapcsolódó hagyományos félelmekkel. A modern tömegmédiá megítélését ugyanis a kezdetektől befolyásolta az a félelem, hogy a sajtó sérülékenyebbé teszi a társadalmat a politikai manipuláció, a tömeghisztéria és a gazdasági manipuláció fenyegetéseivel szemben,²³ világszerte felerősödött a szenzációsjajtó erkölcsi veszélyeiről szóló diskurzus.²⁴ Ezért széles körökben túlzottan nagy befolyást tulajdonítottak az új médiumnak, mivel azt feltételezték, hogy a közönség a stimulus-reakciómodellnek megfelelően automatikusan, bármiféle kritika nélkül elfogadja a sajtóban olvasottakat. A kor konzervatív gondolkodásában uralkodó szociológiai pesszimizmus az iparosodó, városiasodó társadalomban szociális bomlást látott, és a városi élet individualizálódását, az elszemélytelenedést, a materialista életfelfogás terjedését kárhoztatatta. A konzervatívok a felemelkedő tömegmédiá szerepét döntőnek ítélték ezekben a folyamatokban, mert feltételezték, hogy elsősorban ez közvetíti az új eszméket. Úgy látták, hogy a média a nyilvánosság igényeit a lehető legalacsonyabb színvonalon elégíti ki, lerombolva ezzel a hagyományos társadalom kereteit.²⁵

A kétféle ellenségkép összekapcsolására jó példa a *Budapesti Hírlap* 1916-os cikke. E szerint régen a brit lapok magas színvonalúak, megvesztegethetetlenek, de drágák voltak. Aztán jött Harmsworth, aki felvirágoztatta a szenzációsjajtót. Ennek eredményeként „rettegett tényező” lett a közéletben, akitől senki sem érezte magát biztonságban. Személyesen VII. Edward király is szoros kapcsolatokat ápolott vele, és rábírta, hogy támogassa németellenes politikáját.²⁶ Ennek meg is lett a következménye: „Ettől a perctől kezdődött az angol közvéleménynek nagy

²¹ YOLLAND Artur: Egy évvel ezelőtt... *Budapesti Hírlap*, 1915. július 1. 1.

²² Hamilton FYFE: *Northcliffe – an intimate biography*. London, George Allen & Unwin Ltd., 1930. 175.

²³ CSÁSZI Lajos: *A média rítusai. A kommunikáció neodurkheimi elmélete*. Budapest, Osiris, MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, 2002. 85.; Frederic BARBIER – Catherine BERTHO LAVENIR: *A média története Diderot-tól az internetig*. Budapest, Osiris, 2004. 148.

²⁴ Axel SCHILDT: Das Jahrhundert der Massenmedien. Ansichten zu einer künftigen Geschichte der Öffentlichkeit. *Geschichte und Gesellschaft*, 2001/ 2. 190.

²⁵ JOWETT–O'DONNELL i. m. (2. lj.) 82–83.

²⁶ A német propaganda szívesen állította be az 1910-ben elhunyt uralkodót a világháború kirobbantásának legfőbb felelőseként. L. például *Der größte Verbrecher an der Menschheit im zwanzigsten Jahrhundert. König Edward VII von England. Eine Flugschrift von Reinhold Wagner*. Berlin, Verlag Carl Curtius, 1914.

arányokban a háborúra való uszítása. Nyíltan háborút hirdetni: ekkora felelősséget természetesen senki sem vehet magára. Módjával azonban mindent lehet.²⁷

Hasonlóan látta szerepét Benda Jenő újságíró, aki 1917-ben a polgári radikális színezetű *Huszádik Század* hasábjain értékelte az „uszító sajtó” szerepét. Ő egyenesen azt állította, hogy Northcliffe lapjai „a vad németellenes izgatásnak” köszönhették népszerűségüket.²⁸ A *Pesti Hírlap* ugyanígy jellemezte a lord működését. Úgy vélte, hogy fellépése fordulópont az angol újságcsinálás történetében, hiszen addig az újságot gentlemanek írták gentlemanek számára, a Northcliffe-sajtót viszont – Lord Salisbury, egy korábbi kormányfő véleménye szerint – „utcakölykök írják utcakölykök számára”. Bár a háború előtt ő volt Nagy-Britannia leggyűlöltebb közszereplője, megérdemelten, hiszen nem volt érzéke a tisztességhez, csak a haszon és a szenzáció érdekelte, mégis lehetetlen kikerülni befolyását, hiszen: „Övé az angol sajtó háromnegyed része, száz maszk mögött rejtőzik az arca, s ha az olvasó megharagszik a lapjára s más újságot rendel – az ő újságját rendeli akkor is.”²⁹ A magyar publicisták szerint Northcliffe sajtóját még veszélyesebbé tette, hogy az általa kifejtett propagandát 1914 előtt hajlamosak voltak félvállról venni mint a bosszantónak, de komolytalanak ítélt „sárga sajtó” „ártalmatlan méregkeverését”.³⁰ Ez viszont később alaposan megbosszulta magát, hiszen

„A háború kitörése óta az energikus hadviselést, a mindvégig kitartást és az ádáz németgyűlöletet hirdeti Northcliffe minden lapja, még a gyermeklapok is. Northcliffe fanatikus németgyűlölete inficiálta, mérgezte meg az egész angol közvéleményt. Senkit sem terhel oly súlyos felelősség a hosszú háborúért, mint viscount Northcliffe-ot.”³¹

Példáját azért is veszélyesnek látták, mert attól tartottak, hogy a többi lapkiadó is követni fogja, a könnyű sikerhez pedig a háborúra való izgatásra és a németgyűlölet szítására volt szükség.³² A magyar sajtó kedvtelve számolt be Northcliffe politikai befolyásának növekedéséről, azt sugallva, hogy a brit kormány kénytelen fejet hajtani akarata előtt – emögött persze propagandaszándékok állhattak. Regisztrálták, hogy a Lord sajtója valóságos hadjáratot indított a szabadelvű kormány ellen,³³ amely kiszáratva koalíciós kabineté alakult át Lloyd George vezetésével. Befolyását fényesen demonstrálhatta az a hír, miszerint az alsóházban egy liberális képviselő arról érdeklődött, hogy a kormány vajon a nemzeti érzés kifejezője vagy csak egy sajtóintrika eredménye, Northcliffe alkotása-e.³⁴ Néhány hónappal később egy másik liberális képviselő már egyenesen bűnösnek találta a kormányt a Northcliffe-sajtóval szembeni gyávaságban,

²⁷ Anglia boszorkánykonyhájából. *Budapesti Hírlap*, 1916. március 15. 6.

²⁸ BENDA Jenő: Az uszító sajtó. *Huszádik Század*, 1917/2. 305.

²⁹ Háborús fejek. Northcliffe. *Pesti Hírlap*, 1917. január 21. 33–34. A szöveg, bár ezt a cikk nem jelezte, a következő kiadványon alapult: SIL VARA: *Englische Staatsmänner*. Berlin, Ullstein & Co., 1916. Az álnév Silberer Gézát, a *Neue Freie Presse* újságíróját takarta.

³⁰ Northcliffe lord műhelyéből. *Budapesti Hírlap*, 1917. január 14. 5.

³¹ Lord Northcliffe. *Pesti Napló*, 1917. november 28. 6.

³² ALFA: A sajtó-kórus. *Budapesti Hírlap*, 1915. november 14. 1.

³³ Schmidt és Smith. *Pesti Napló*, 1915. június 25. 11.

³⁴ Támadások az új angol kormány ellen. *Pesti Napló*, 1915. június 6. 4.

és úgy vélte, az angol hírszolgáltatás elvesztette jó hírnevét, mert nem bizonyult pontosnak és megbízhatónak.³⁵

Az antantországok sajtója által kifejtett háborús uszítás jelentőségének kiemelése azonban idővel különös, az antizsurnalizmus szellemiségét tükröző oldalhajtásokhoz is elvezetett. Az osztrák keresztényszocialista újságíró, Joseph Eberle például 1917-ben Budapesten tartott előadásában azt állította, a kapitalista sajtó szelleme játszotta a „legnagyobb szerepet” a világháború felidézésében, amelynek „végső, legmélyebben fekvő oka a modern világ elszakadása Istentől, örök életbe vetett hitünk megcsappanása és a mammonizmus korlátlan uralma”. A békét csak úgy lehet megteremteni, ha a kapitalista sajtót megfosztják befolyásától, vélte. Eberle ezért arra hívta fel hallgatóságát, hogy a „nép védelmére” teremtsenek keresztény sajtót, amely „a gazdasági törekvéseket és eszméket ismét összhangba hozza a kultúra és a vallás nagy gondolataival”.³⁶ Theodor Wolff, a *Berliner Tageblatt* pacifista meggyőződésű szerkesztője viszont azt sürgette, hogy a háború után léptessenek életbe olyan rendszabályokat, amelyek minden államban megnehezítik a sajtó gyűlöletet szító működését.³⁷

Ezekkel a nézetekkel szemben a magyar sajtóban is megjelentek a realisabb felfogás fontosságára figyelmeztető hangok. A *Budapesti Hírlap* egyik publicistája már 1915-ben megállapította: „A politikusok az igazi bűnösök. Igaz, hogy könnyen találnak cinkos- és segítőtársakat a hírlapírók között, de ők dirigálnak. Az angol, francia és olasz lapokat most a miniszterek szerkesztik.”³⁸ Úgy vélte ugyanakkor, hogy a háború után – a közvélemény óhajait kiszolgálva – ugyanazok a politikusok fogják leghangosabban követelni a sajtószabadság megszűnését, akik most a leginkább visszaéltek vele. Ezért valójában a korrumpáló politikusokat kell a jövőben ellenőrizni, ha a sajtó rossz útra tér, például független sajtószolgálat segítségével, mely a közvéleményt szükség esetén felvilágosítja.³⁹

A pacifisták felvetései kapcsán hasonló nézeteket képviselt a *Huszádik Században* a szocialista Rónai Zoltán, aki hangsúlyozta, hogy a háború kitörésének nem oka, de „erős élesztője” volt az uszító sajtó. A pacifisták az újságírók beható tudományos képzését, képesítés előírását, fegyelmi bíráskodást, kari szervezet kiépítését kívánják, hogy emelhető legyen a sajtó színvonal. Rónai szerint azonban a sajtó megrendszabályozása nem viszi előre a béke ügyét, hiszen azon a téves feltevésen alapul, hogy csak műveletlen emberek uszítanak a többi nemzet ellen. Ő viszont úgy vélte, hogy valójában mindenhol az értelmiség érdekei és érzései fűződnek legerősebben a nemzeti gondolathoz – az értelmiség uralma nem jelenti az értelem uralmát. Azt a pacifista elképzelést is naivnak tartotta, miszerint meg kell törni a tőkétől való függést, csak pártok adhassanak ki újságokat, magánvállalatok ne.

„Végső elemzésben az ilyfajta sajtószabályozók szeme előtt egy felvilágosodott, jóakarató cenzúra lebeg, amely azonban nem az uralmon levők, hanem az uralomra törekvők érdekében befolyásolja

³⁵ Az angolok a háborúban. *Budapesti Hírlap*, 1915, december 3. 5.

³⁶ A sajtókérdés a világháború fényében. Dr. Eberle József előadása a Katolikus Sajtóegyesület Fővárosi Hölgybizottságának január 7-iki műsoros ünnepélyén. *Magyar Kultúra*, 1917. I. kötet. 50–56.

³⁷ K. zs.: Sajtóproblémák. *Huszádik Század*, 1917/1. 253.

³⁸ ALFA i. m. (32. l.) 2.

³⁹ Uo.

a sajtó működését. Ezek az urak nem veszik észre, hogy a háborús sajtó jelentős részben a háborús állam eszköze s ugyanettől az államtól várják azt a gyengéd nyomást, amely az uszító sajtót pacifista irányba terelje.”

Ő inkább abból az alapgondolatból indult ki, hogy „a háborúra uszító sajtó nem tud hatást kifejteni, ha nincsenek uszítható tömegek”. A béke fő eszköze ezért szerinte a néptömegek alapos oktatása, a propagandával szembeni felvértezése.⁴⁰

Benda Jenő szintén úgy vélte, a sajtónak vállalnia kell a saját felelősségét, de nem hagyhatja, hogy megtegyék bűnbaknak a nagyobb bűnösök. Bár elismerte, hogy „[m]illiók hajlandósága ellenére békében is lehetetlen kormányozni. Háborút csinálni meg éppen képtelenség. A modern állam hadüzenete bonyodalmas tényezők összehatásának az eredője s e tényezők közt nem utolsó a közvélemény.” Ennek ellenére hangsúlyozta, hogy a közvéleménynek – az antizsurnalizmus népszerű jelszavaival ellentétben – nem a sajtó az egyetlen irányítója, az csak egy a többi szocializációs tényező: az iskola, az egyházak, az irodalom, a tudományok, az egyesületek, a pártok mellett, amelyek mind nagy szerepet játszottak a háborús közvélemény megteremtésében. A lapoknak ráadásul, akár pártlapok, akár üzletlapok, óvakodniuk kell attól, hogy szembehelyezkedjenek a néphangulattal, így „a sovén és imperialista közvélemények országában a sajtó is sovén és imperialista elveket hirdet”. A pártlapok (a szocialista és szélső radikális lapok kivételével) pártjuknak a nacionalista versengésben való kiszolgáltatására törekednek. A tömegsajtónak pedig szenzációkra van szüksége, ezért jól jön neki egy háború, amelynél nagyobb szenzáció nem képzelhető el, ezért aztán „a szenzációhajhász lapok kritikus időben mindig a legszélsőségesebb álláspontot foglalják el és már békében is háborúpártiak”.

A tömeglapoknak tehát ő is rendkívül negatív szerepet tulajdonított. Franciaországban például szerinte az elvesztett 1870-es háború óta „kötelező” volt a németgyűlölet a sajtó számára. „A régi nagy lapok még bizonyos mérséklettel és ízléssel csinálták ezt a politikát. Következett azonban a nagy, milliós példányszámra számító bulvárlapok kora. És ezek a lapok már az útszéli és alantas piszkolódásig fokozták a németek elleni gyűlölködést.” Benda ugyanakkor hangsúlyozta: a nagy európai konfliktusokat mindig a kormányok csinálják, a hír a sajtót derült égből éri – utána viszont az ellentétek élezéséből kiveszi a részét.⁴¹

Mint a fenti példákból láthatjuk, a világháborús propaganda, az „uszító sajtó” elítélése igen gyakran összekapcsolódott a régebbi eredetű antizsurnalizmussal, ami a politikai paletta jobb- és baloldalán is jellemző volt.

3. A propaganda működési szabályainak felfedezése

A sajtóban idővel megjelentek az ellenséges propaganda működését ismertető, „leleplező” cikkek. A *Pesti Napló* 1916-ban számolt be arról, hogy a franciák sajtóközpontot hoztak létre Párizsban, amely vidéki és külföldi fiókokkal is rendelkezik. Ez óriási mennyiségű propagan-

⁴⁰ RÓNAI Zoltán: A modern sajtó és a háború veszedelme. *Huszedik Század*, 1916/1. 63–65.

⁴¹ BENDA Jenő: Az uszító sajtó. *Huszedik Század*, 1917/2. 299–306.

daanyagot készít, például a „németországi internáltaktól érkező” leveleket a valóságban legtöbbször itt írják, és külön szekció találja ki az álhíreket a német zavargásokról. A központ erejét az adja, hogy anyagait a francia lapok kötelesek közölni, még akkor is, ha tartalmukat nem ítélik megfelelőnek: „A lapok néha fel is láznak a fantasztikus mesék ellen és érzik, hogy szavahi-etőségük mélyen meg van alázva azáltal, hogy ilyen ponyvaregényekhez hasonló történeteket kell a közönség elé tárniok, de nem tehetnek semmit, mert alapegzisztenciájuk az a pauszálé és szubvenció, melyet a kormánytól kapnak.”⁴²

Arról is beszámoltak, hogy a franciák hogyan befolyásolták a külföldi sajtót. A *Pesti Hírlap* berlini hírekre hivatkozva írt a francia külügyminisztérium propaganda-teáiról, amelyeket minden szombat délután tartottak a szövetséges és semleges országok újságírói számára. Itt a kedélyes vendéglátás és a párizsi közéleti hírességek meghívása adta a vonzerőt, amit a szervezők propagandabrosúrák osztogatására és álhírek elhintésére használtak fel.⁴³

Az intézményrendszer mellett a hivatalos szervek tájékoztatáspolitikai stratégiájáról is szót ejtettek. A *Budapesti Hírlap* 1915 októberében az olasz államot ítélte rossz példának. Az idézett olasz lapok szerint a szocialisták aknamunkájának következtében az országban elterjedtek a leghihetlenebb álhírek, amelyek a hivatalos információk elégtelensége, megbízhatatlansága miatt találtak hitelre. A *Sera* szerint a legfőbb olasz lapok elkövették azt a hibát, hogy az antant kudarcát az utolsó pillanatig valószínűtlennek tüntették fel. A rémhírek hatástalanítása érdekében a népek meg kell mondani az igazat akkor is, ha fájdalmas: „a rózsás hírek elhamarkodott közlése nem mindig válik a háborús propaganda javára. A népet az események lefolyásáról kínos pontossággal kellene tájékoztatni és a sajtónak az a fő feladata, hogy a népet figyelmeztesse arra, hogy egyes események nem döntik el a háborút.”⁴⁴

A követendő mintát ugyanez az orgánus a brit kormányban látta, amely naponta nyilvánosságra hozta, hány katonája esett el. Ezzel ugyanis tudtára adta saját szövetségeseinek, hogy Anglia is vérzik, és „nemcsak franciák és oroszok végzik Anglia dolgait”. Azt is ügyes húzásnak ítélte, hogy a britek elhíresztelték: a háború akár húsz évig is eltarthat, ők mindenre felkészültek. „Azt hittük, meg akartak bennünket ijeszteni, vagy magukat és egymást bátorítani. Ez is lehet az ok, de a főbb bizonyára a semlegesek megijesztése vagy csábíttatása.”⁴⁵

A propaganda számtalan egyéb eszközt felhasználhatott, amiről a magyar sajtó is tudósított. Ilyen volt például a tömeggyűlések szervezése. 1916 nyarán a magyar feministák cáfolták azokat az osztrák véleményeket, miszerint az angol nők tömegei támogatnák a háborút. A brit kormány ugyanis nagy tüntetéseket rendeztetett a pacifista megmozdulások ellensúlyozására, de a magyar hölgyek arra gyanakodtak, hogy a tömeget – felsőbb parancsra – a hadianyaggyártók munkásnői adták.⁴⁶

A szépirodalom szintén fontos szerepet játszhatott. A hátszág erőfeszítéseinek megörökítésére például a német és az osztrák kormány kiküldte Rudolf Bartsch író, hogy járja be

⁴² CZOBOR Péter: Hazugsági sajtóközpont Párisban. *Pesti Napló*, 1916. július 2. 13.

⁴³ A propaganda-teák. *Pesti Hírlap*, 1915. május 28. 12.

⁴⁴ Olasz siránkozás. *Budapesti Hírlap*, 1916. december 24. 5.

⁴⁵ ALFA: Följegyzések. Az olasz lélek. *Budapesti Hírlap*, 1915. május 20. 8–9.

⁴⁶ A feministák a londoni háborús tüntetésről. *Pesti Napló*, 1916. július 25. 9.

Németországot és rögzítse írásban tapasztalatait.⁴⁷ Szóba jöhetett továbbá egyes könyvek újrakiadása – és átszerkesztése. Így járt például a Hollandiában élő magyar újságíró, Halasi Ödön, akinek *A német Belgiumban* című könyvét angolul is kiadták, ám a fordító egy „támadó célzatú” résszel toldotta meg a szöveget, a szerző szerint így az eredetileg objektív könyv célzatossá vált.⁴⁸

Polgári perek szintén nyerhettek propagandafunkciót. New Yorkban például 1916-ban a németbarát Henry Ford ellen kártérítési pert indított egy filmtársaság, amely háborús propagandafilmeket gyártott, és ezek az üzletember szerint a muníciógyárosok érdekeit szolgálták. A cég szerint Ford megkárosította őt nyilatkozataival, aki viszont kijelentette, szívesen tesz valamást az ügyben, mert így elmondhatja véleményét a háborúról és a muníciógyártásról.⁴⁹ Mint ebből is látható, a film szintén jól hasznosítható eszköz volt. A *Pesti Napló* arról számolt be, hogy a németek operatőröket rendeltek ki az oroszok kelet-poroszországi rablásainak és kegyetlenkedéseinek megörökítésére. Sokszor előbb jelennek meg a filmfelvételek, mint a hivatalos jelentés.⁵⁰

Egyes publicisták még a divatirányzatokat, az angol nyelv és kultúra iránti érdeklődést is propagandaeszközként értékelték, amelyet a háttérből mesterségesen irányítottak. 1914 novemberében a *Budapesti Hírlap* egyik szerzője arról írt, hogy 10-15 éve hirtelen angol divathóbort kezdett elterjedni.

„Ma már azt merném állítani, hogy ezt az érthetetlen angomániát itt nálunk Budapesten és a főbb vidéki városokban szintén mesterségesen szították olyan oldalról, amelynek érdekében állott rokonérzést kelteni Anglia népe és nyelve iránt. Mondanom sem kell, hogy ezek az észrevétlenül terjesztett anglofil érzések más értékesebb és hozzánk közelebb álló nemzetek rovására vertek gyökeret. Ma már persze kiábrándultunk az állandóan perfid Albionnak nevezett Angliából.”⁵¹

A semleges országokban folytatott propaganda kérdésének szintén figyelmet szenteltek. A *Pesti Hírlap* például egy helyi lap adataira hivatkozva írt a svájci francia propagandáról, amely szinte „megmérgezte” a semleges ország polgárainak lelkét. A cikk szerint – összhangban a mai szakirodalom felfogásával⁵² – a semleges országok közvéleménye azért kapott kiemelt jelentőséget, mert a világháború totális küzdelem, azaz „népháború” volt, amely még a front mögött élő legegyszerűbb polgárokat is bevonta a küzdelembe. Az ellenség ezért a hátsóországban is igyekszik kikutatni, és felhasználni a másik fél gyengéit. A legjobban a semleges országokon keresztül lehet hatni, ezek sajtója ugyanis eljuthat az ellenség olvasóihoz, míg a hadban álló országok lapjai természetesen nem. „Nagy buzgalommal és lényegüket leplezve dolgoznak ezek a körök és a betű, a szó, a kép és minden más eszköz segítségével folytatják ugyanazt a kérlelhetetlen harcot, amellyel a csatatereken oly kevés szerencséje van az ententének.”⁵³

47 Háborús irodalom. *Budapesti Hírlap*, 1915. július 28. 11.

48 Visszaélés egy magyar újságíró könyvével Angliában. *Pesti Hírlap*, 1917. augusztus 11. 9.

49 Érdekes kártérítési pör. *Budapesti Hírlap*, 1916. augusztus 30. 11–12.

50 A film a háború szolgálatában. *Pesti Napló*, 1916. február 13. 23.

51 PRUZSINSZKY János: Divat és politika. *Budapesti Hírlap*, 1914. november 1. 11.

52 David WELCH: *Germany and Propaganda in World War I. Pacifism, Mobilization and Total War*. New York – London, I. B. Tauris, 2014. 26.

53 Az entente-propaganda kulisszái mögül. *Pesti Hírlap*, 1916. november 29. 11.

A háború első éveiben az antant- és a központi hatalmak propagandájának hatásos működéséről egyaránt szóltak beszámolók. Ezek szerint az angolok főleg Amerikában voltak aktívak: New Yorkban például, ahol a friss lapszámokat a híreket röviden összefoglaló plakátok hirdették, rendszeresen „titokzatos egyének” jelentek meg, akik elmagyarázták a híreket, majd miután bizalmas viszonyba kerültek az álldogálókkal, azokról a szörnyettekről kezdtek el beszélni, amelyeket a németek állítólag elkövettek.⁵⁴ A kontinensen viszont inkább a németek jellesek. A *Times* egyik semleges levelezője szerint a német kormány bámulatos gyorsasággal és ügyességgel érti a módját, miként kell a semleges külföldet befolyásolni. A háború elején Angliának félelmetes híre volt Európában. A semlegesek azt hitték, hogy az angolok nyomban meg fogják semmisíteni a német flottát. „De a német hazugságok, a német diplomaták üzelmei és a fáradhatatlan német agitáció azt eredményezte, hogy a semlegesek most Németországtól rettegnek.” Az alkalmi angol beszédek jó hatást tesznek, de „a Wolff-ügynökség mindennapi hazugságaival és a német kínó-képek áradatával szemben ezek mit sem használnak”⁵⁵ – írták.

4. A szociáldemokrata sajtó nézőpontja

A nagy polgári lapok felfogásának egyik legfontosabb jellegzetessége – mint láthatunk – a propaganda fogalmának erkölcsi megkérdőjelezése, valamint annak az antanthoz való kötése volt. A következőkben azt mutatom be, hogy a szociáldemokraták legfontosabb orgánuma, a *Népszava* hogyan viszonyult a propaganda kérdéséhez, és a fenti jellemzők mennyire jelentek meg hasábjain.

A *Népszava* szerkesztősége 1914 válságos nyarán még a háborús tervek ellen lépett fel, a világháború kitörése után azonban – a magyar sajtó egészéhez hasonlóan – ebben az orgánumban is bekövetkezett a háborús áthangolódás, a hazafias retorika uralkodóvá válása,⁵⁶ bár kifejezetten mértéktartást ígértek olvasóiknak: „A mi napisajtónk – a magunk erőinek semmi jóra nem vezető túlbecsülése és az ellenséges erőknek oktalan lebecsülése helyett – a tárgyilagos igazságot iparkodik bemutatni.”⁵⁷ Az aktuális eseményeket – így az ellenséges propaganda megnyilvánulásait – a munkásosztály szempontjából igyekeztek értékelni. 1914 szeptemberében például egyetértő kommentárral ismertették azt a nyilatkozatot, amelyet a román szocialisták adtak ki az orosz propaganda ellen. A szerző arra figyelmeztette a román elvtársakat, hogy az orosz szövetség, a „guruló rubelek” elfogadása hazájuk számára egyet jelentene a demokrácia leverésével, a népszabadság elnyomásával, a reakcióval. „A román népnek tudnia kell: az orosz veszedelem a múltban is, most is a legnagyobb.”⁵⁸ Egy év múlva viszont megelégedettséggel állapították meg, hogy az orosz szociáldemokraták nemcsak éles ellenzéki magatartást tanúsítottak

⁵⁴ Aubrey STANHOPE, amerikai újságíró: Az amerikai közhangulat páfördulása. *Pesti Napló*, 1915. március 11. 4.

⁵⁵ A semlegesek Németország felé néznek. *Pesti Hírlap*, 1915. augusztus 29. 9.

⁵⁶ LITVÁN György: A sajtó áthangolódása 1914 őszén. *Századok*, 2004/6. 1466.

⁵⁷ Az angol világbirodalom. *Népszava*, 1915. február 28. 2.

⁵⁸ A román szocialisták az orosz propaganda ellen. *Pesti Napló*, 1914. szeptember 29. 7.

a kormánnyal szemben, de határozott küzdelmet folytattak a sovinizta és nacionalista uszítás ellen, ahogyan a háborús propagandával szemben is.⁵⁹

A *Népszava* 1915 májusában Olaszországnak a háborúba való belépését a nemzetközi szocializmus nagy vereségeként értékelte, amelyet az olasz háborús propaganda erőszakossága miatt szenvedett el. A publicista nagy sajnálattal, de magától értetődő természetességgel nyugtázta: az olasz szocialisták már semmit sem tehetnek a béke érdekében, katonaként ők is teljesíteni fogják kötelességüket. „Ők is épp úgy érezni fogják a háborús helyzet parancsoló kényszerűséget, mint mi magunk és épp oly kevésbé fognak hazájuk ellen tenni, mint mi.”⁶⁰

Mint ebből is látható, a *Népszava* határozottan kárhoztatta az antant propagandáját. Ennek legfőbb megtestesítőjét – akárcsak a polgári lapokban – Northcliffe lordban látták, és az ő tevékenységének bírálata itt is összekapcsolódott a tömegsajtó ostorozásával. Jól megfigyelhető ez az *Arbeiter Zeitung*-ból átvett cikkben, amely álláspontját a londoni belga követ a brit-német viszonyról 1907 májusában írt feljegyzésével támasztotta alá. E szerint:

„A sajtónak egy bizonyos része, amely a sárga sajtó néven ismeretes, felelős elsősorban azért az ellenséges hangulatért, amely a két nemzet között létrejött. Az újságíróknak ez a fajtája tetszés szerint meghamisítja az egész nép véleményét. Ezért nagyon veszedelmes a közvéleményt olyan nyilvánvaló módon megmérgezni, amint azt a felelősségnélküli sajtó teszi, amelyről itt szó van.”

A kommentár ugyanakkor arra is figyelmeztetett, a lord egy olyan vállalkozói típus legismertebb képviselője, amely minden országban megtalálható, és mindenhol romboló munkát végez. Az angol, francia, orosz közönség ugyanakkor könnyen megszabadíthatja magát, elég, ha fölismeri az aljas játékot, és hátat fordít ezeknek a lapoknak⁶¹ – vélte a szerző.

A *Népszava* számára a Northcliffe-sajtó propagandamunkája a munkásmozgalom szempontjai miatt is ellenszenves volt, hiszen úgy vélte, a lord kampánya az általános hadkötelezettség bevezetésének érdekében (amelyre Nagy-Britanniában csak 1916-ban került sor) a meglevő uralmi viszonyok fenntartását is szolgálja. A *Népszava* szerint a londoni kormány politikáját valójában már Northcliffe irányítja, és ha tervét a hagyományosan antimilitarista közvélemény megdolgozásával, a Független Munkáspárt és a szakszervezetek ellenkezésének legyőzésével⁶² sikerül győzelemre juttatnia, az az angol demokrácia súlyos veresége lesz.⁶³

A *Népszava* sajtókritikája tehát főbb vonásaiban követte polgári laptársaiét, ugyanakkor megőrizte a munkásmozgalom sajátos szempontjait. De a sorok között néha arra is utalt, hogy a propaganda korántsem csak az antant lapjait kerítette hatalmába, hanem – többek között – a budapesti sajtót is: „Minden államnak megvannak a maga Northcliffe-jei, ha nem is nőnek mindenütt olyan nagyra, mint Angolországban, és ha Vészinék vagy Légrádynak is hívják őket.

⁵⁹ Az orosz proletárság föladatai. *Népszava*, 1915. július 15. 6.

⁶⁰ Olaszország szocialistáihoz! *Népszava*, 1915. május 25. 1.

⁶¹ Az uszító sajtó. *Népszava*, 1915. augusztus 14. 1–2.

⁶² A lap egyetértően számolt be arról, hogy a brit szakszervezetek elítélték a Northcliffe-sajtó védkötelezettségét követelő sajtóhadjárata, majd egyhangú határozattal kimondták, hogy ragaszkodnak a katonai szolgálat önkéntességhez. L. Az angol szakszervezetek a védkötelezettség ellen. *Népszava*, 1915. szeptember 10. 6.

⁶³ Lord Northcliffe hadjárata. *Népszava*, 1915. június 24. 2.

[...] Ez a sajtó és átkos működése egyik nagyon fontos előidéző oka volt a nemzetközi nyugtalanságnak.”⁶⁴

A realitások elfogadása ellenére a *Népszava* a maga szerény eszközeivel igyekezett fellépni a háborús gyűlölködés elburjánzása ellen. Így például megrendelési lehetőséget nyújtott olvasóinak a Svájcban megindított *Internationale Rundschau* című folyóiratra, amelynek az volt a célja, hogy lehetővé tegye a hadviselő nemzetek „gondolkodó elemei” között a párbeszéd fenntartását, és megkísérelje a „béke irodalmának” megteremtését.⁶⁵

5. A mértéktartás kívánalmának megjelenése

A háborús lelkesedés fenntartása, a társadalom erőfeszítésekre sarkallásának igénye nehezen fér meg a józan mérlegeléssel. Bár az „uszító sajtó” fogalma, mint láthattuk, már korán megjelent, de azt egyértelműen az antant propagandájára vonatkoztatták, a központi hatalmak – és így a magyar sajtó – kritikája, fegyelmezésének igénye csak igen ritkán merült fel a nyilvánosság előtt.

Az egyik korai példa a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium kiadásában megjelenő *Néptanítók Lapja*, amelyben Kemény Ferenc pedagógus 1915-ben az oktatás szempontjából vizsgálódott. Arra volt kíváncsi, hogy a háborús sajtó olvasása hogyan hat az ifjúságra. „Hónapok óta a szenzációk expresszvonatában száguldunk, miközben idegeink állandó hadiállapotban vannak” – írta. Elemzése szerint a sajtó olyan újságírói eszközökkel élt, amelyek folyamatosan emelték az olvasók ingerküszöbét. Így például a háborús híreket félkövér, kövér vagy még vastagabb szedéssel emelték ki, ami azzal járt, hogy az emberek a rendes szedésű szövegeket már alig méltatták figyelemre. A zurnaliszták továbbá valóságos háborús nyelvet alakítottak ki, a sajtóban elveszett a higgadt és tárgyhoz illő nyelvezet, eluralkodtak az áradozó szuperlatívuszok, erős, vérben és könnyben úszó jelzők, mint például a „perfid Albion”, „vad hordák” stb. „Az emberek – valljuk meg – minden friss lapszámot új szenzáció titkos reményében vesznek kézhez s a nap minden szakában egy-egy új fordulatot várnak” – vélte, amire a sajtó szerinte tudatosan rájátszott, gyakran kiszínezve a beszámolókat. Kemény ezeket a folyamatokat károsnak ítélte, ezért örömmel számolt be arról, hogy egyfajta ellenáramlat jelentkezett, Németországban például mozgalom indult meg az ellenséges nemzetek írásban vagy képben való kigúnyolása ellen. Elejét kell venni, hogy az ifjúság szellemét „a rút ösztönök kerítsék hatalmukba és hogy ízlésük betegesen szomjazza az erősebb ingereket, az újabb szenzációkat” – vélte. A nevelőknek ebben a szellemben kell dolgozniuk, szükség esetén erélyesen fel kell lépniük: „Az örökké érvényes felebaráti szeretet fegyverével kell küzdeni az ellen, hogy az ellenség izzó gyűlölete befészkelje magát az emberiség ifjúságának szívébe.”⁶⁶

⁶⁴ Mi okozta a nemzetközi nyugtalanságot? *Népszava*, 1917. január 20. 2.

⁶⁵ Internationale Rundschau. *Népszava*, 1915. augusztus 4. 8.

⁶⁶ KEMÉNY Ferenc: Erős hatások. *Néptanítók Lapja*, 1915. március 4. 2–3.

Határozottabb kritika jelent meg a *Huszadik Század* hasábjain, amely nemcsak általános erkölcsi, hanem hasznossági problémákat is felvetett. 1915-ben ismertették például azokat a német kritikákat, amelyek Werner Sombart, a világhírű szociológus *Händler und Helden* (Kalmárok és hősök) című kötetét érték. A szerző azt hangsúlyozta, hogy a komolyabb német sajtó „nem ült fel a »háborús lelkesedésnek«”, hanem észrevette az ilyenfajta írások terjesztette szellemi és erkölcsi mételeyt. Ezt pozitív jelenségként értékelte, hiszen a németység „még a nemzeti élet-halál harc óráiban is felismerte, hogy a Sombart-féle ízléstelen és kritikanélküli henccegések nemcsak méltatlanok Németországra nézve, de pozitíve ártalmasak is.” Ennek oka, hogy a kritikátlan öndicséret és az ellenség gyalázása rossz visszhangot szül a semleges országok közvéleményében, amely – mint korábban már láthattuk – igen fontos szerepet játszott a propagandaháborúban.⁶⁷ A folyóirat hasonló érvelés alapján marasztalta el a francia nyelvű magyar folyóirat, a *Revue de Hongrie* tevékenységét, mert az véleménye szerint „mérgező szidalmak tömegével” árasztotta el Franciaországot. A szerző a kritika élét mindenestre azzal tompította, hogy az esetet kirívó kivételnek láttatta:

„Az az alacsonyrendű, illetlen és komolytalan hang, amelyen a magyar háborús irodalom e francia nyelvű gyöngygyűjtká rikoltoz, példátlan az egész magyar sajtóban; egyetlen lapunk sem beszélt így a franciákról és emellett ma már vidéki lapjaink sem beszélnek azon a malom alatti hangon világpolitikai dolgokról, mint a *Revue de Hongrie*.”⁶⁸

A kritikus hangvétel azonban nem kizárólag a baloldali orgánumban jelent meg. Az általában harciasan patrióta alaphangú *Budapesti Hírlap* belső munkatársa, Sebestyén Károly 1916 februárjában – nyilván nem függetlenül az általános társadalmi kiábrándulástól – nyilvános felolvasásában úgy vélekedett, hogy a háború nem csupán a vad szenvedélyek, hanem tudatos tervezés és számítás eredménye. Az antant- és a központi hatalmak publicistái egyaránt „éveken át folytatták a legvadabb izgatás művét, és a béke idején már úgy tüntették föl a dolgot, hogy a háború teljességgel elkerülhetetlen” – jelentette ki. A háború kezdetén még remélni lehetett, hogy a legnagyobb alkotók tudni fogják, mivel tartoznak az emberiségnek, ez azonban általában nem teljesült, mindannyian a gyűlölet evangéliumát hirdetik. „Ma már sok ezer kötetből áll a háborús irodalom könyvtára, de aki végigolvassa, annak Vörösmarty keserű fölkiáltása jut eszébe: Országok rongya, könyvtár a neved.”⁶⁹ – foglalta össze keserű végkövetkeztetését. A keserűség elviselését gyakran a humor teszi lehetővé, és a magyar irodalom Karinthy Frigyesnek köszönhetően kitermelte magából a háborús irodalom karikatúráját. Az *Így láttátok ti* című kötetet a *Budapesti Hírlap* szerzője igen elismerően méltatta, kiemelve, hogy Karinthy jól megragadta a „tucattermelés valóságos zuhatagát” előállító háborús irodalom torz vonásait, „mely irodalom puffogó, bombasztikus és hamis.”⁷⁰ 1918 tavaszán a *Budapesti Hírlap* kritikusa már a francia irodalom merész, háborúellenes irányát dicsérte, amikor Henri Barbusse *Tűz* című regényének magyar kiadását ismertette. A kötet szerinte azt jelezte, hogy a franciák „már igazán

⁶⁷ Sombart úr megfenyítése. *Huszadik Század*, 1915/1. 289–290.

⁶⁸ P. F. Rundschau, *Revue*, *Review. Huszadik Század*, 1916/2. 324–325.

⁶⁹ A háborús irodalom lélektana. *Budapesti Hírlap*, 1916. február 5. 12.

⁷⁰ *Így láttátok ti. Budapesti Hírlap*, 1917. június 7. 16.

beteltek és ha tehetnék, lábukkal tipornák el a háborút”. A kritikus szerint ez itthon is igaz volt: 1914-ben az emberek még tépkedtek egymás kezéből a háborús irodalmat, ma viszont már inkább olyat olvasnak, ami feledteti velük a mindennapokat.⁷¹

6. A „kútmérgezés” veszedelme: félelem az ellenpropagandától

A háború vége felé közeledve megerősödött egyfajta válságtudat a propaganda, illetve a külföld tájékoztatásának kérdése kapcsán. Ez két fő tényezővel magyarázható: az egyik Németország befolyásának erősödése, ami annak a lehetőségét is felvethette, hogy a háború esetleges megnyerése után Ausztria–Magyarország minden korábbinál jobban ki lesz szolgáltatva szövetségeseinek. A másik pedig Lord Northcliffe kinevezése a brit propaganda vezetőjévé.

Az első tényező azért vált érdekessé, mert ennek hatására sokan kezdtek el úgy vélekedni, hogy a magyarok nem tettek eleget saját nemzeti érdekeik külföldi képviselői érdekében. Ezt a nézetet képviselte például Révai Mór 1918-ban megjelent, *A magyarság ügye a külföldön* című könyve. Ennek ismertetésében a *Katolikus Szemle* szerzője önkritikára hívta fel a közéleti tényezőket: „Eszméljünk rá arra a szegyenletes helyzetre, hogy mindaz, amit a németek Magyarországról tudnak, eddig kizárólag Bécsen át jutott hozzájuk. Keresnünk kell a közvetlen kapcsolatot.” Úgy vélte, hogy a magyarellenes propagandairódalom a háború utolsó éveiben különös erővel kapott lábra Németországban. Ez nem is volt alaptalan, hiszen a németek – miután a brit tengeri blokádnak miatti nehezen jutottak élelmiszerhez – nagyban függtek a magyar szállításoktól, a budapesti kormány pedig természetesen elsősorban a saját nemzeti igényeket igyekezett kielégíteni. Ez a helyzet pedig kódolta a konfliktusokat.⁷² Emellett azt is komoly gondnak látta, hogy a külföld informálásának feladatában szinte szabad kezet hagytak a nemzetiségi agitátoroknak, és amikor a támadásokra válaszoltak, ebből hiányzott „az erőnek, öntudatnak és önzetnek az a hangja”.⁷³

Bakonyi Samu függetlenségi párti képviselő is felszólalt ez ügyben a parlamentben, kifejtve: „Az a kútmérgezés, amit a német sajtóban művelnek s a német közvéleményt a magyar nemzet, a magyar ellenzék ellen izgatják. Ezek a cikkek osztrák kézből valók, ebből is látszik, hogy Ausztriában mekkora ellenszenv van ellenünk.”⁷⁴ A kérdés jelentőségének felismerését jelzi, hogy könyv alakban is megjelentették Gesztesi Gyula 1916–1917-ben írt cikksorozatát, amely az önálló magyar propagandamunka létrehozását sürgette. A kötethez előszót író Apponyi Albert gróf ennek szükségességét többek között azzal indokolta, hogy még a németeket sem

⁷¹ Háborús irodalom. *Budapesti Hírlap*, 1918. május 3. 10.

⁷² Erről részletesen I. BIHARI Péter: *Lövészárkok a háttérben. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*. Budapest, Napvilág, 2008. A Horthy-féle Nemzeti Hadsereg nézőpontját képviselő Schwarzer Jenő ezredes 1920-ban úgy látta, hogy a német–magyar szövetség megbontása az antant propagandájának eredménye volt. SCHWARZER i. m. (6. lj.) 161.

⁷³ I. e.: RÉVAI Mór: A magyarság ügye a külföldön. *Katolikus Szemle*, 1917/9. 853.

⁷⁴ Bakonyi Samu. *Népszava*, 1916. szeptember 16. 7.

sikerült meggyőzni a magyar közjogi felfogás helyességéről, mivel a közös osztrák–magyar intézményeket az összbirodalmi szellem határozza meg.⁷⁵

A német propaganda budapesti erősödése ellen a *Népszava* kezdett tiltakozásba. A fellépés közvetlen okát a Deutsche Lichtbild-Gesellschaft (DLB) megjelenése szolgáltatta. Ez egy német „hazafias vállalkozás” eredménye volt. Gustav Stresemann szociáldemokrata képviselő a Reichstagban „leleplezte” az angolokat, akik állítólag még a háború előtt németellenes propagandafilmeket forgattak, amelyeket azután világszerte vetíteni kezdtek. Erre válaszként a német birodalom „legelőkelőbb gazdasági vállalkozásai” megalapították a DLB-t, amely „német szellemű” filmek készítésére és bemutatására vállalkozott.⁷⁶

Göndör Ferenc a *Népszavában* 1917 októberében arról írt, hogy a vállalkozás mögött a Krupp-gyár és a többi nagy hadiüzem áll, és Budapesten is megkezdte működését a cég. Ennek pontos információi vannak arról, hogy az egyes magyar lapok a háborúval és a németekkel szemben milyen magatartást tanúsítanak. A DLB eltökélt célja, hogy egy meglévő lapot megvásárol vagy új lapot alapít, és állítólag kétféle millió márkát szánt a magyar sajtó befolyásolására. Göndör ennek alapján kijelentette: ha „akadna hang a magyar sajtóban, amely annxiót emleget és a háború folytatására uszít, akkor kénytelenek lennénk összefüggést keresni az uszító hang és a német márka között”. Hangot adott azon reményének is, hogy a hazafias magyar lapok, így a *Budapesti Hírlap*, tiltakozni fognak a német militaristák befolyása ellen, akik ellen a német közvélemény józan, békepárti része is harcol.⁷⁷

A megszólított lap ugyanakkor – meglehetősen propagandisztikus hangnemben – arról írt válaszként, hogy a központi hatalmak kormányai hajlanak a békére, ezért ostobaság lenne a háborúra uszítani. Ezt már csak az antant kormányai teszik, mert katonai helyzetük kizárja a diadalmas békét. A szerkesztőség végül tiltakozott a „vakmerő terrorizmus” ellen, amit a *Népszava* a „háborús uszítás” fogalmával üzött, mint amely akadályozza a „Magyarországra kényszerített” háború diadalmasan befejezését.⁷⁸

Göndör Ferenc erre válaszként furcsának nyilvánította, hogy a „legendásan sovén” *Budapesti Hírlap* hosszasan védi Kruppékat, és komikus módon arról ír, hogy „a mi kormányaink békét akarnak, de a nép az, amely minden áron verekedni kíván a gaz antant-államokkal szemben”. Továbbra is gyanúsnak tartotta a DLB budapesti tevékenységét, és hangsúlyozta: a *Népszava* egyaránt elutasítja a németek elleni gyűlöletet terjesztő, Pathé-féle francia és az antant-ellenes DLB-filmeket.⁷⁹

De nemcsak a német, hanem az osztrák militarizmus is egyre veszített elfogadottságából, például a hadvezetőség tevékenysége miatt. Ezt mutatja a *Pesti Napló* panasza, amely szerint egyes katonai körök arra törekedtek, hogy a hivatalos cenzúra által egyszer már engedélyezett lapszámokat a fronton ismételt vizsgálatnak vessék alá. Attól tartottak ugyanis, hogy a magyar sajtó cikkei, amelyek szembeszálltak a magyarok harci szellemét megkérdőjelező cseh politikussal, zavart váltanának ki a fronton. A szerkesztőség erre felháborodottan reagált:

⁷⁵ APPONYI Albert: Előszó. In: GESZTESI i. m. (4. lj.) 3–6.

⁷⁶ A mozi az entente-politika szolgálatában. *Színházi Élet – Színházi Hét*, 1917/37. 30.

⁷⁷ GÖNDÖR Ferenc: A német háborús uszítók Budapesten. *Népszava*, 1917. október 7. 3.

⁷⁸ A német háborús uszítók Budapesten. *Budapesti Hírlap*, 1917. október 8. 1–2.

⁷⁹ GÖNDÖR Ferenc: A német háborús uszítók Budapesten. *Népszava*, 1917. október 14. 4.

„Mutassanak meg egy magyar újságcikket, még a legpacifistábbat is, amelynek elolvasása gyengítené a magyar katona rendíthetetlen kötelességtudását, hogy régi tisztességgel folytassa a mi defenzív, önfenntartó küzdelmünket? Ne tessék tehát a magyar katonát megfosztani a sajtószabadság passzív gyakorlásától, az olvasástól.”⁸⁰

Ezen tényezőknél azonban jóval komolyabb fenyegetettségérzés kiváltására volt alkalmas az antant propagandájának megélénkülése, amit az a hír tett igazán kézzelfoghatóvá 1918 februárjában, hogy Lord Northcliffe elfogadta a brit kormánytól az ellenséges országokban folytatandó propaganda hivatalának igazgatói állását.⁸¹ Ezt a döntést a brit politikai életben nem fogadta mindenki egyetértéssel: az angol alsóházban Herbert Samuel nehezményezte a kinevezést. Ő ugyanis butaságnak tartotta közhírré tenni, hogy Anglia Németországban (és persze Ausztria–Magyarországon) propagandát folytat, de különösen azt ítélte el, hogy ezzel a ve-
gyes megítélésű sajtómágnást bízták meg.⁸² A szakirodalom azonban ma már úgy látja, hogy a kinevezés már önmagában véve is erőteljes és hatékony propagandaakció volt, hiszen Northcliffe sajátos megítélése miatt a hír alkalmas volt arra, hogy a központi hatalmak közvéleményét demoralizálja, és növelje a propagandával kapcsolatos paranoiát.⁸³

A magyar sajtó anyaga inkább ez utóbbi vélekedést támasztja alá. A növekvő félelem kezdetben inkább csak az átvett bécsi és berlini hírekben tükröződött. A bécsi parlamentben Ernst Seidler miniszterelnök elmondta: az osztrák kormány tudatában van a veszedelemnek, minden rendelkezésre álló eszközzel törekedik ennek elhárítására, vannak megfelelő eszközei.⁸⁴ A berlini *Vossische Zeitung* arról értesült, hogy a britek Németország politikai befolyását a Monarchián keresztül kívánják végrehajtani, sok holland, svájci, spanyol újságíró fognak kereskedelmi utazó maszkjában hozzánk küldeni. A lord azt remélte, hogy megdolgozhatja a német közvéleményt, a háború öt hónapon belül lezárható lesz.⁸⁵

A *Pesti Napló* bécsi tudósítója júniusban arról számolt be, hogy már „illetékes diplomáciai helyen” is felismerték Northcliffe akciójának súlyát, ezért engedélyt kapott, hogy beszámoljon arról, hogyan képzeli el a Monarchia jövőjét a brit propagandában fontos szerepet játszó londoni cseh sajtóiroda. A terv a pángermanizmus legyőzésére hivatkozva már a Monarchia feldarabolását javasolta a törzsterületekre korlátozott, maximum 8-8 milliós lélekszámú Ausztriával és Magyarországgal. A cikk hangsúlyozta, hogy komoly forrásokból bocsájtották a szöveget rendelkezésre, és hogy ez a vélemény nem elszigetelt az angol sajtóban, sőt, egy félelmetes, igen jól megszervezett offenzíva részét alkotja.⁸⁶

1918 nyarára az ellenséges propaganda veszélyei egyre kézzelfoghatóbbakká váltak. A kortársak úgy érzékelték, hogy az antant fizetett ügynökei révén a legképtelenebb híreket terjeszti, például az olasz származású Zita királynéről, akiről azt suttozták, hogy elárulta az osztrák had-

⁸⁰ Szellemi szupervizit. *Pesti Napló*, 1917. december 14. 2.

⁸¹ Northcliffe lord új állása. *Budapesti Hírlap*, 1918. február 17. 3.

⁸² Támadások az angol alsóházban Northcliffe ellen. *Pesti Hírlap*, 1918. március 10. 4.

⁸³ CORNWALL i. m. (4. lj.) 174.

⁸⁴ A miniszterelnök beszéde. *Budapesti Hírlap*, 1918. március 7. 2.

⁸⁵ Northcliffe politikai propagandát tervez Ausztria–Magyarországban. *Pesti Napló*, 1918. március 22. 4.

⁸⁶ Csehek az entente politikai offenzívájának szolgálatában. *Pesti Napló*, 1918. június 9. 3.

műveleti terveket az olaszoknak. Az álhírek mozgósították a Monarchia propagandistáit is, Bécsben tiltakozó népgyűlést tartottak, a magyar parlamentben pedig a helyzet tisztázását lehetővé tévő interpelláció hangzott el.⁸⁷ A sajtó kommentárjaiban egyre inkább tetten érhető egyfajta morális pánik. Ez a jelenség a leggyakrabban a társadalmi változások feletti ellenőrzés elvesztésére vagy a státuszvesztésre adott ideges reakcióként születik meg, és akkor következik be, ha egy csoport egy adott társadalom idealizált rendjét (hagyományos, alapvető értékrendszerét, konstruált, konszenzuális valóságát) fenyegető veszélyként tudatosan egy közösség tagjaiban.⁸⁸ A liberális *Pesti Hírlap* szerzőjének véleménye például egyes elemeiben megelőlegezi a tördőféslegendát: „mialatt a frontokon harcolunk, [az ellenség] kémhálózatával és ügynökeivel meg akarja ingatni uralkodócsaládunkban való hitünket [...] olyan erkölcsi káoszt akar előidézni, mely aztán a frontokon is kihát.” A fő felelőst természetesen Northcliffe személyében látta, és azt sürgette, hogy a kormány végre radikális eszközökkel szálljon szembe az antant propagandájával, a magyarság és a németiség pedig a lord számára is jól hallhatóan bélyegezze meg a „kűtmérgezési kísérletet”. Ha ez elmarad, teljesülhet a britek célja: „Szövetségeseket a szövetségések ellen, társadalmi osztályokat a társadalmi osztályok ellen, népeket a népek ellen s végül: népeket a saját uralkodóik ellen tüzelni, hogy a cári birodalomnak utánarohadjon Ausztria és Magyarország is.”⁸⁹

A paranoia még erősebben érezhető a Bangha Béla jezsuita páter szellemi vezetése alatt álló *Magyar Kultúra* című folyóiratban. Ennek egyik szerzője, Kmoskó Mihály⁹⁰ 1918 nyarán már – a sajtó általános megvesztegethetőségére vonatkozó előítéletekre alapozva – arról írt, hogy Northcliffe-nek Magyarországon „csak akarnia kell és minden pillanatban szerezhethet lapot is, embert is közvéleményünk megrontására, háborús ellenállásunk megbénítására.”⁹¹

A fizikai veszélyeztetettség megtapasztalása még tovább rontott a helyzeten. 1918 augusztusában nyolc olasz repülő érte el Bécset, és röplapok tömegét zúdította a császárvárosra. A helybeliek „nem tudták elinni, nem akarták lehetségesnek tartani az ellenség bravúros mérészségét”. A repülők két német és egy olasz nyelvű röplapot szórtak ki, az egyik arról szólt, hogy ha akarnák, bombázhatnak is a várost, ők azonban csak a szabadság szellemének üzenetét hozzák magukkal, a háború folytatása pedig öngyilkosság lenne a bécsieknek. A *Pesti Hírlap* kommentárja ezekre a propagandaszólalomokra az 1914 óta megszokott ellenpropaganda szövegeivel felelt, arról írva, hogy az olaszok a harctéri sikertelenség ellensúlyozására folyamodtak ehhez a „reklámizú” lépéshez.⁹²

⁸⁷ Konkolyhintés. A bécsi népgyűlés. Huszár Károly interpellációja. *Budapesti Hírlap*, 1918. július 3. 5.

⁸⁸ KITZINGER Dávid: A morális pánik elmélete. *Replika*, 2000. június. 23–27.

⁸⁹ A mételty. *Pesti Hírlap*, 1918. július 3. 1.

⁹⁰ Kmoskó Mihály (1876–1931): teológus, orientalista, klasszika-filológus, 1910-tól a budapesti egyetem teológiai karának tanára.

⁹¹ Kmoskó Mihály: Lord Northcliffe és a „modern sajtószabadság”. *Magyar Kultúra*, 1918. II. kötet. 7. A korabeli pletykák arról szóltak, hogy a britek az 1918-as német forradalom előkészítésére 1 milliárdot, a Monarchia országaiban pedig 800 milliót szántak. SCHWARZER i. m. (6. l.) 160.

⁹² Nyolc olasz repülő Bécs felett. *Pesti Hírlap*, 1918. augusztus 10. 3.

7. Összegzés

A propaganda jelentősége a vizsgált sajtótermékek számára csak lassan vált fontos témává. Az első háborús években a propaganda fogalmát általában úgy értelmezték, mint az antant országainak kísérletét viszonylagosan rossznak ítélt harctéri pozícióiknak a reklám eszközeivel való javítására. Kritikájukat gyakran összekötötték a szenzációsajtó erkölcsi elvekre alapozó elítélésével, amelyhez jól használható ellenségképet jelentett Northcliffe lord személye. Bár – igen gyakran német lapok cikkeit átvéve – viszonylagos rendszerességgel foglalkoztak az ellenséges propaganda működésével, szervezetével, hatásmechanizmusával, amivel maguk is hozzájárultak az ellenpropaganda tevékenységéhez, csak töredékes képet adhattak olvasóiknak.

A propaganda működésének félvállról vétele egyes kortársak szerint közvetve haszonnal járt a társadalom számára, hiszen kisebb teret engedett a közbeszédben az uszításnak. 1917-ben a *Husadik Század* publicistája úgy vélte, hogy ez nem pusztán véletlen, a sajtó felkészületlenségének vagy esetleg a „lovagias nemzeti jellemnek” a kifejeződése, hanem politikai törvényszerűség: minél nagyobb egy országban a közvélemény politikai hatalma, annál hazugabb a sajtó nagy átlaga. Hangsúlyozta, hogy általában véve rossz a véleménye a magyar sajtóról, „[d]e minden elfogulatlan szemlélőnek meg kell azért állapítania, hogy az aljasságnak és eldurvulásnak az a foka, amely például a *Matin*-ben és *Daily Mail*-ben elborzasztja az olvasót, nálunk mégiscsak ismeretlen.” Ennek oka, hogy náluk nagyobb a politika és demokrácia fejlettsége. „A háború szempontjából ugyanis nem közömbös a francia és angol politikusokra nézve, mit gondolnak a nagy tömegek [...] Ezeket a tömegeket nem lehet az alávetés, fegyelem és engedelmesség pusztán pórázán mozgatni és vezetni.”⁹³

Ugyanez a tényező ugyanakkor később, a világháború elvesztése után ahhoz is hozzájárult, hogy a vesztes központi hatalmak országaiban abszolutizálják a propaganda jelentőségét, és Northcliffe lordot,⁹⁴ esetleg – rájátszva a közvéleményben uralkodó indulatokra – a hazai sajtó egy részét tegyék meg bűnbaknak a háborús összeomlásért.⁹⁵

⁹³ k. zs.: Sajtóproblémák. *Husadik Század*, 1917/1. 255.

⁹⁴ „Az antantnak 15-20 évi szívós céltudatos munkája végre forradalmunkban érte el hón óhajtott célját és amit a milliós hadseregek nem tudtak elérni, azt a londoni újságíró érte el: a hatalmas közép-európai államcsoport elterült a földön.” SCHWARZER i. m. (6. lj.) 163.

⁹⁵ KLESTENITZ i. m. (5. lj.)